

має доповнюватися раціональним, а раціональне – чуттєвим. Фейєрбах рішуче виступав проти агностицизму.

Філософія Фейєрбаха мала атеїстичний характер. Він вів непримиренну боротьбу проти релігії. Джерело її, так само як й ідеалізму, він убачав у відриві від буття. Проте, виступаючи проти християнства, Фейєрбах пропонував створити нову релігію, яка обожнювала б силу любові людини, де на місце абстрактного бога була поставлена людина.

У розумінні суспільного життя Фейєрбах був ідеалістом. Він, як і матеріалісти минулого, не зміг зрозуміти сутність суспільних процесів. Філософ не підійшов до розуміння того, що свідомість людей визначається не тільки положенням їх тіла та навколишньою природою, а й головним чином матеріальними умовами життя людей, їх суспільним буттям.

Попри всі недоліки, притаманні філософії Людвіга Андреаса Фейєрбаха, її безперечним досягненням є те, що вона звернулася до людини, відтворила матеріалістичні принципи і, таким чином, справила значний вплив на розвиток філософської думки.

У цілому ж німецька класична філософія зробила важливий внесок у скарбницю світової філософської думки. Для неї характерні системне викладення філософських проблем, їх вивчення в динаміці, розвитку, спроба поєднати абстрактні філософські концепції з політикою, правом, мораллю, мистецтвом, тобто практично з усіма формами людської діяльності.

§ 10. Російська філософія XIX – початку XX ст.

Російська філософія пройшла довгий шлях свого розвитку, але безпосереднє її становлення як самобутньої філософії починається у другій чверті XIX ст. Будучи частиною світової філософської думки, вона водночас являє собою цілком самостійний напрям зі своєю тематикою і специфічним підходом до розв'язання найістотніших філософських проблем. Про самобутність російської філософії засвідчили вперше «Філософічні листи» *Петра Чаадаєва* (1794–1856). Саме в них були поставлені проблеми, що були характерними для російської філософії того часу. Своєрідність історії Росії Чаадаєв убачав у її культурно-географічному положенні (між Сходом і Заходом). Він один із перших у Росії усвідомив необхідність синтезу східної і за-

хідної культур. Філософія Чаадаєва дала поштовх розколу в російській філософській думці XIX ст. і виникненню в ній у 30–40-х рр. двох протилежних течій – *західництва* та *слов'янофільства*. Між цими течіями точилася гостра суперечка про історичну долю Росії, її минуле, сучасне і майбутнє, її призначення у світі.

Представники західництва (західники) виступали за ліберальні реформи, поступову ліквідацію кріпацтва, вважаючи за необхідний і неминучий для Росії західноєвропейський шлях розвитку. До західників належали *Борис Чичерін* (1828–1904), *Тимофій Грановський* (1813–1855), *Василь Боткін* (1812–1869), *Іван Тургенєв* (1818–1883) та ін. Теоретичними джерелами західників були філософія історії Шеллінга, Гегеля, Фейєрбаха, а також філософсько-соціологічні ідеї Чаадаєва. Західництво створило раціоналістичну традицію в російській філософії, спрямовану на обґрунтування наукового знання, прав особистості, громадських свобод, соціальної еволюції. Політичним ідеалом представників західництва були конституційні буржуазно-парламентарні держави Західної Європи.

До слов'янофілів належали *Олексій Хом'яков* (1804–1860), *Іван Кирєєвський* (1806–1856), *Костянтин Аксаков* (1817–1860), *Юрій Самарін* (1819–1876), *Олександр Кошелєв* (1806–1883) та ін. Вони виступили з обґрунтуванням самотнього шляху історичного розвитку Росії, що відрізнявся від західноєвропейського і в чомусь був протилежним йому. Вони вважали, що плоди цивілізації в Європі в загальнолюдському вимірі обертаються скоріше втратами, ніж надбанням, бо вони оплачені дуже високою ціною – утратою цілісності особистості, перетворенням людини з «образу і подоби Божої» на просту статистичну одиницю буржуазного ринку.

Слов'янофільство є оригінальною російською філософсько-ідеалістичною течією. У його основі лежить ідея про месіанську роль російського народу, його релігійну і культурну самотність і навіть винятковість. Вихідну тезу вчення слов'янофілів становить твердження про вирішальну роль православ'я для розвитку всієї світової цивілізації, позаяк саме православ'я сформувало той «російський дух», що створив російську землю в її нескінченному обсязі. Слов'янофіли розглядали народ як певний постійний набір ідеальних якостей, виокремлюючи в ньому особливу незмінну духовну сутність. Призначення великих особистостей полягає в тому, аби бути представниками цього народного духу. Їхня велич насамперед залежить від того, наскільки вони зуміли виразити прагнення і бажання народу.

У другій половині XIX ст. оформилися два напрями в російській філософії: *революційно-демократичний* та *релігійно-ідеалістичний*. Найвидатнішими представниками першого напрямку були *Микола Чернишевський* (1828–1889) та *Георгій Плеханов* (1856–1918). Чернишевський був одним із ідеологів російського селянського соціалізму. Він уважав, що Росія може оминати капіталізм і перейти безпосередньо до соціалізму. Однак обшинний соціалізм Чернишевського припускав відкидання цивілізації та утримання Росії в первісному стані.

Філософія Чернишевського, яка започаткована на антропологізмі, виходила з виробленої природничими науками ідеї про єдність людського організму. Для Чернишевського царина морального – це тільки функціональний придаток фізіологічного процесу, який, у свою чергу, приводить у дію процес соціальний. Тому людина за одних обставин буває доброю, а за інших – злою. Аби спрямувати людину в бік морального розвитку, необхідно насамперед змінити реальні умови її життя, її соціальне становище. Моральний світ, за Чернишевським, як і світ фізичний, підпорядковується закону причинності. Усі явища, що відбуваються в ньому, взаємопов'язані і чітко визначені природою людини. Мислення полягає в доборі відчуттів та уявлень, що відповідають потребам мислячого організму в цю хвилину, а дії і вчинки зводяться до досягнення результатів, намічених мисленням. Усі люди – егоїсти, ними рухає бажання добра для себе. Добро – це велика користь, а позаяк бажання в усіх однакові, то звичайна ощадливість і розважливість зобов'язують зменшувати егоїзм і надавати йому розумної форми (теорія «розумного егоїзму»).

Плеханов, основоположник російського марксизму, був прихильником моністичного розуміння історії. Ідею Карла Маркса про визначальну роль економічних відносин він корегував шляхом виділення підстави цих відносин у вигляді географічного середовища. Географічне середовище, на його думку, визначає характер продуктивних сил, створює об'єктивні передумови для стрибкоподібного розвитку соціальної надбудови.

Створена Плехановим модель історичного матеріалізму істотно відрізнялася від марксистського вчення. Він навіть гадки не мав, що в Росії здійсниться революція до того, як капіталізм набере повної сили і пролетаріат не становитиме більшу частину населення. Плеханов не вніс нічого нового в методологію марксизму. З часом російський марксизм дедалі тісніше почав зближатися з народництвом і дістав своє остаточне завершення в більшовизмі.

Основи російської релігійної філософії заклав видатний російський мислитель *Володимир Соловйов* (1853–1900). Син відомого історика Сергія Соловйова, він навчався в Московському університеті і духовній академії. Після захисту докторської дисертації деякий час працював професором в університетах обох столиць, але після публічного захисту учасників убивства Олександра II вимушений був піти у відставку і до кінця життя займатися філософією та публіцистикою. Перше уявлення про його філософську систему можна скласти уже за назвами основних творів: «Виправдання добра» (1897); «Теоретична філософія» (1899), «Життєва драма Платона» (1898), «Сенс любові» (1894) та ін.

Центральна ідея філософії Соловйова – *ідея всеєдності*. У своїй філософії всеєдності він намагався довести, що синтез філософії, науки і богослов'я надасть можливість створити «цілісне знання», яке через «цілісне суспільство» приведе до «цілісного життя». Цілісне життя встановить живу та істинну єдність Творця і творіння, посередником між якими виступить так звана світова душа, або Софія. Звідси виникає «вільна теократія», яка, за Соловйовим, повинна бути створена на основі об'єднаного християнства в церковно-монархічній державі. Етика її громадян має базуватися на основі загальних моральних цінностей «абсолютного добра», поширених свого часу Христом.

Ще одним представником цього напрямку є *Микола Бердяєв* (1874–1948). Коло його інтересів зосереджувалося на питанні пошуку засобів духовного оновлення та самоідентифікації суспільства й особистості, проблемах історіософії, антропософії та персоналізму. Джерелом філософських побудов Бердяєв уважав християнське віровчення з акцентом на містичному світосприйнятті. Основні філософеми Бердяєва такі: укоріненість особистісного, історичного та соціального буття в Бозі, примат свободи над Богом та буттям. Для Бердяєва важливими атрибутами відносин Бога і людини є творчість, екзистенція та свобода. Свої погляди він виклав у працях «Філософія свободи» (1911), «Сенс творчості» (1916), «Сенс історії» (1923) та ін.

Важливий внесок у розвиток російської релігійної філософії зробили і такі філософи, як *Микола Лоський* (1870–1965), *Павло Флоренський* (1882–1937), *Семен Франк* (1877–1950), *Лев Карсавін* (1882–1952), *Іван Ільїн* (1882–1954), *Олексій Лосєв* (1893–1988) та ін. Це мислителі різних поглядів, але всіх їх об'єднували інтерес до духовних цінностей, визнання теоретичної та практичної першості духовного життя над зовнішніми формами співжиття, моральності, пошук змістовних творчих основ людського буття. Спадкоємці ідей, зокрема ідей

всеедності, до яких закликали видатні представники російської інтелігенції Петро Чаадаєв та Володимир Соловйов, головне завдання філософії вбачали у формуванні теорії про світ як єдину цілісність з позиції морально-релігійного досвіду.

Релігійні та філософські ідеї відображено в літературі. Поети-декаденти і символісти – *Олександр Блок, Андрій Бєлий, Валерій Брюсов, Дмитро Мережковський* – оспівували людину. Релігійний умонастрій демонстрували щомісячник «Русская мысль» (редактор Петро Струве). У збірниках «Проблеми ідеалізму» (1902) та «Вехи» (1909) *Павло Новгородцев, брати Сергій та Євген Трубецькі, Сергій Булгаков, Микола Бердяєв* та інші вели полеміку з матеріалізмом та марксизмом.

Однією з філософських течій, орієнтованою на гуманістичний погляд на людину і світ, став російський *космізм*. У руслі цієї філософії проблема людської солідарності майбутнього людства розв'язується не так, як у філософії всеедності, а з інших позицій. За світоглядну основу беруться як релігія, так і наука: мрії про майбутнє постають поряд із науковим аналізом, але зберігається постійна для російської філософії ідея єднання людей. У роботах основних представників філософії космізму *Володимира Одоєвського* (1803–1869), *Миколи Федорова* (1828–1903), *Миколи Морозова* (1854–1946), *Костянтина Ціолковського* (1857–1939), *Володимира Вернадського* (1863–1945) та інших обґрунтовується необхідність єднання людей на основі ідей екологічного змісту. Людське суспільство розглядалося не як випадкове явище у Всесвіті, воно мало стати могутнім чинником у космічній протидії хаосу, збільшенні ентропії. Науково-технічні проекти Костянтина Ціолковського стали фундаментом сучасної космонавтики, технічним доповненням до «космічної філософії». Космосу, заповненому різними формами життя, і людині, її розуму та творчості відводилося в цих проектах основне місце. Виокремлення в російському космізмі глобально-екологічної проблематики привело згодом до розробки видатним українським ученим і філософом Володимиром Вернадським учення про ноосферу та формування антропокосмічного світогляду.

Висновки до розділу 2

Ураховуючи наведене, можна визначити основні риси, притаманні філософії кожного з розглянутих періодів.